

Haljand Udam: Õpetlase tööd ja mõtted

Tarmo Kulmar

Haljand Udam¹ lõpetas 1959. aastal Tartu ülikooli geoloogia erialal, kuid oli juba siis Pent Nurmekunna õpilasena asunud ülikooli orientalistika-kabinetis õppima Ida keeli. Aastail 1963–1964 õppis ta Taškendi Riiklikus Ülikoolis pärsia keelt ning aastail 1967–1971 oli Moskvas NSV Liidu Teaduste Akadeemia orientalistikainstituudis iraani filoloogia eriala aspirant. Sealsamas kaitses ta 1971. aastal väitekirja “Pärsiakeelse sufismiterminoloogia semantilised erijooned”. Ka hiljem täiendas Haljand Udam end korduvalt Taškendis ja Dušanbes. Temast kujunes üks kõige olulisemaid Ida kultuuri vahendajaid eesti keelde ja kultuuriruumi. Alates 1971. aastast töötas ta *Eesti Entsüklopeedia* teadustoimetajana, juhatahes aastail 1993–2003 kirjanduse ja kunsti osakonda. Tema teeneks oli orientalistika maailmatasemel kajastamine ka Nõukogude aja kõige suurema vaimse surutise ajajärgul. Ta on entsüklopeedia mõlema väljaande paljude eesti ja maailmakirjanduse ning ajaloo-, usu- ja filosoofiaalaste artiklite autor ja toimetaja. Haljand Udam oli üks Eesti Entsüklopeediakirjastuse vaimseid alustalasid.

Haljand Udam on tõlkinud eesti keelde India, Iraani ja Kesk-Aasia klassikalist ja kaasaegset luulet ning proosat hindi, urdu, pärsia, araabia, tadžiki ja usbeki keelest. Tema tähtsamad tõlkeraamatud on Umar Hajjami *Nelikvärsid* (1967 ja 2000), Rudaki *Luulepudemed* (1970), Saadi *Roosiaed* (1974), Ali Safi *Inimlikud imetabasused* (1982) ja Mulla Nasreddin (1987) pärsiakeelsest iraani kirjandusest ning Ibn Tufaili *Elav Ärganu poeg* (1992) araabia kirjandusest. Kindlasti ei tohi unustada, et nimelt Haljand Udam on

¹8. V 1936 Rakvere – 17. XII 2005 Viterbo.

eesti keeli tänuväärselt tutvustanud ka niisuguseid tähtsaid, kuid varem peaaegu tundmatuid Euroopa mõtlejaid nagu traditsionalistidest² René Guénon (1886–1951) ja Julius Evola (1898–1974). René Guénoni traktaadi *Nüüdismaailma kriis* (2008) toimetas ja andis pärast Haljand Udami surma välja Ülle Udam Johannes Esto Ühingu kirjastamisel. Samuti on Udam tõlkinud prantsuse ilukirjandust (Jacques Cazotte'i *Armunud kurat*, 2004). Viimase suure tööna oma igapäevase toimetajatöö kõrvalt suutis ta enne Itaaliasse sõitu lõpetada Koraani tõlke, mis ilmus Amar Annuse toimetatuna ja Jaan Lahe kommentaaridega AS Bit väljaandel 2007. a.

Haljand Udami orientalistikaalased uurimused on koondatud “Eesti mõtteloo” sarja 37. köitesse *Orienditeekond* (Ilmamaa, 2001). Oriendi vaimse pärandiga puutus ta kestvamalt ja vahetumalt kokku geoloogiaüliõpilasena välipraktika ajal. Järgnesid orientalistikaõpingud Moskvast. Kõigest kõneleb autor ise kogumiku eessõnas “Karategini õhtud: Ühe pooleli jäänud reisikirja ainetel”. Autor ei pea oma artikleid teaduslikeks, nimetades neid pigem ühel Idamaa-rännakul tehtud märkmeiks või pelgaks reisikirjaks, ühe diletandi Oriendi-teeneks. Kogumik jaguneb kahte ossa: “*Iranica* ja *Transoxanica*” artiklid kokku tähendavad teatud mõttes pärsia ja tadžiki kirjanduse ajalugu, “*Orientalia* ja *Philologica*” koondab artikleid nii Idamaade kultuuri kohta avaramas mõttes kui ka filosoofilisi käsitlusi, mis lõppkokkuvõttes avavad omamoodi nii araabia-pärsia kunsti, Oriendi suunatud Oktsidendi filosoofiat kui ka moodsa tehnikaajastu loomust. “Eesti mõtteloo” sarja raamatu eest pälvis Haljand Udam 2001. aastal Eesti Vabariigi kultuuripreemia. Tähelepanuväärne oli tema huvi Türgi ajaloo ja kultuuri vastu. Selle vaimse rännaku toimetas raamatuks ja avaldas Johannes Esto Ühingu egiidi all samuti Ülle Udam (*Türgi: Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo*, 2011).

Haljand Udami elutöö on aga veel palju mitmekesisem: ta on olnud pädev ja vaimukas raamatute ja ideede käsitleja, tema artikleid on ilmunud *Loomingus*, *Eesti Ekspressis*, *Vikerkaares*, *Keeles ja Kirjanduses*, *Akadeemias* ja mujal, ta on kirjutanud järelsõnu ja kommentaare, uurimusi ja kultuurikirju nii kirjanduse, metafüüsika, poliitika kui ka kunsti kohta. Artiklitest on koostatud kaks valimikku: *Loetud ja kirjutatud: Esseed raamatutest ja elust* (Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998) ning *Maagid, filosoofid, poliitikud: Lood loetud raamatutest* (*Loomingu Raamatukogu*, 2003, nr 1–3). 1989. aastast oli ta Eesti Kirjanike Liidu liige.

²Traditsionalistideks nimetatakse võrdlemisi marginaalset kultuurifilosoofia suunda. Sel koolkonnal pole mingit seost traditsionaalkultuuride (loodusrahvaste) uurimise või nende elulaadi propageerimisega.

Haljand Udam on pälvinud Valgetähe V klassi teenetemärgi (2001), ja nagu öeldud, Eesti Vabariigi kultuuripreemia (2002). Pärsia ja araabia keele ning islami kultuuri väga hea tundjana, viljaka tõlkijana ja teeneka teadlasena valiti Haljand Udam Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi auliikmeks.

Milline oli Haljand Udam, missugune oli tema mõttemaailm? Andkem talle endale sõna Valle-Sten Maiste tehtud intervjuu vahendusel,³ mis on Udami siseilma peegeldavatest, säilinud mõtteavaldustest üks täpsemaid, vahetumaid ja isikupärasemaid.

Haljand Udam otsis traditsioonilises vaimsuses ja religioonis ühtse vaimu avaldust. Ta on öelnud, et kuivõrd inimkond on olemas, moodustab ta paratamatult mingi ühtse terviku, ning algolemuses on ka vaimsus üks tervik, alles kaugematel tasanditel ta hajub ja tekivad vastandid.

Võibolla on tänapäeva ja traditsioonilise maailma erinevus selles, et tänapäeva maailm keskendub erinevustele, võib aga keskenduda ühendavale. Poliitika tähtsustab seda, mis on kõige välisem ja juhuslikum, rõhutab eri huvisid ja enesekesksust.

Ajastud ja kultuurid erinevad suuresti selle poolest, mida nad esiplaanile seavad ja millele oma identiteedi rajavad — kas erinevustele või ühtsusele. Tänapäeva eripäraks on hajumine paljudeks omaette eksisteerivateks ühikuteks, mis iga hinna eest on kinni oma erinevustes.

Haljand Udami olid sümpaatsed koolkonnad, mis rõhutavad traditsioonide ühtsust:

Siin pole põhjust rääkida ida-lääne või mineviku-tänapäeva vastandusest. Küsimus on pigem valikutes, mida üks või teine kultuur teeb — selles, mida kultuur esiplaanile seab, kas individualismi ja erinevused või mingi kaugema ja olemuslikuma ühtsuse.

Udami sõnutsi on see traditsionalistide koolkond (René Guénon, Julius Evola, Mircea Eliade jt) küllaltki marginaalne:

Kuna inimesed sõltuvad haridusest, mida nad koolidest saavad, siis seda, mida nad õppinud pole, nende meelest ka ei eksisteeri. Euroopa kultuur on mitmekesine. Seal on palju suundumusi.

Teda hämmastas, et ka praeguse avatuse juures huvitub inimeste enamik ikkagi küllalt ühelaadsetest asjadest. 1990. aastatel keskenduski Udam eelmainitud traditsionalistlikele autoritele, tõlkis ja kirjutas esseid. “Kas neist keegi on äratust saanud — ei oska öelda,” arvas Udam. Aga ta uskus, et

³Valle-Sten Maiste. Inimene kõrvalteelt. — Arter, 2000, 22. apr.

kui inimene tegeleb tõsiselt orientaalsete kultuuridega, siis ta maailmapilt muutub:

Kui tegeleda ainult Euroopa — ja praegu Ameerika — asjadega, siis muu maailm jääb märkamata, teda nagu polegi olemas.

Udam jätkab:

Nagu meeldetuletus niisugusest teistsugusest maailmast, hälbimine Euroopa-kesksusest on näiteks kas või Umar Hajjami raamatu ilmumine. *Nelikvärsse* võidakse muidugi lugeda tänasest argikontekstist lähtudes. Seda ei saa vältida ega keelata. Aga siiski on see raamat neile, kel on kalduvus eksotilisi asju lugeda.

Kuid kirjutades ja tõlkides oli Udami tähtis, et tekst, millega tegeles, talle ka meeldiks.

See raamat on olnud Euroopa kahe viimase sajandi kultuuriloos väga oluline. Kui ta 19. sajandi keskel inglise keeles ilmus, muutus ta tähtsaks kogu Euroopas. Idamaiste raamatute hulgas on tal maailmas mingi eriline koht, ta on müügil teist sajandit järjest.

Ometi polnud Udami sümpaatiad mingi kindla ajastuga seotud.

Keskaja eelistamine antiigile oli tingitud pigem oludest. Kõike korruga hõlmata ei saa. Pealegi, Idamaades ei ole võimalik eristada antiiki keskajast. Mõlemad on ühtmoodi traditsioonilised. Traditsioonilistes kultuurides andis tooni religioosne ja metafüüsiline maailmapilt, tänapäeval tegeletakse praktiliste ja argiste asjadega, enesetunnetus on unustatud.

Üks Haljand Udami põhiveendumusi näis olevat, et olulised asjad siin maailmas ei sõltu inimesest ja maailm ei ole inimlik:

Maailm ei ole tõepoolest inimesekeskne ja jumal ei ole humanist. Inimene peab oma eluga toime tulema maailmas, milles eksisteerivad olud ei ole inimesele soodsad. Emb-kumb, kas inimene seab õnne ja hüvesid otsides endale ebareaalseid sihte ja äpardub, või ta peaks uurima põhjalikumalt, mis on tema eksisteerimise tegelik mõte. Eriti tänapäeva inimene tahab, et jumal ajaks inimeste asju, kui ta aga leiab, et seda jumala plaanides pole, siis katsub inimene ilma temata toime tulla.

Loodusteadlasena arvas Udami, et ei pea inimest alati keskpunkti seadma:

On aegu, kus inimest pole olnud, ja võibolla tulevad need ajad tagasi. Maailma arengu suund ei sõltu inimese tahtest. Ühiskonnas domineerivad nüüd teistmoodi väärtused ja inimene peab ka nendes oludes toime tulema. Kurb on, et suur hulk vanu väärtusi kaob jäädavalt — see on tõesti katastroof,

136 HALJAND UDAM: ÕPETLASE TÖÖD JA MÕTTED

aga igal inimesel eraldi on võimalik valida, millist rolli ta siin maailmas mängib. Maailm jääb olemuslikult samaks, mis ta on, muretsemiseks pole põhjust. Teine dimensioon on praegu ja siinsamas. Ta pole meist eraldi ja ei eemaldu kättesaamatusse kaugusse.

Udam leidis, et kultuuris ja ühiskonnas aset leidvad protsessid ei sõltu paljuski riikide poliitikast:

Praegune “suurlinlik” ühiskond rakendab üpris jõhkraid jõuvõtteid liberaalse turumajanduse juurutamisel. Aga lõpuks läheb ikka kõik oma rada. Suured riigid on püüdnud ajaloo käiku muuta ja see pole õnnestunud. Jõuvõttega vaevalt et midagi lahendada saab. Kõik kasvab aegamööda.

Üks märke sellest, et on olemas ka teistsugune vaimulaad, oli Udami meelest kirik.

Kirikul on küll sellised võimalused ja oskused, nagu nad parajasti on, aga need ei ammenda vajadusi, mis olemas on. Kõik oleneb kiriku töötajatest. Kirik paraku ei astu vastu praegusele ateismi väärtustavale tsivilisatsioonile ja ei paku oma karjale piisavalt toitu. Kirik peaks olema ikkagi väljas traditsioonilise maailmavaate eest, mis on konfliktis tänapäevase ellusuhetumisega. Arvan, et jumalal on maailma osas omad kavad ja ta saab neid teostada ka kirikust mööda minnes. Ma pole seda meelt, et jumal on andnud oma ürituse tervikuna kirikule. Kui me usume, et jumal on kõikvõimas, siis saab ta oma asjad ka ilma kirikuta korda seada.

Nõnda arutles Haljand Udam intervjuus Valle-Sten Maistele.

Ent milline oli Haljand Udam tõlkijana? Tabavalt on selle üle mõtisklenud Jan Kaus,⁴ kes rohkem kui tosina aasta eest võttis vaatluse alla Umar Hajjami *Nelikvärsside* tõlke:

Umar Hajjami *Nelikvärsside* tõlkija ja kommenteerija Haljand Udami roll araabia ja eriti pärsia kultuuri vahendamisel on olnud asendamatu. Ta on vähemal või rohkemal määral tõlkinud Alisher Navoiid, Nizamid, Rümīd, Hafizi, Rudakid, Saadit. Araabia keele ja kultuuri tutvustajana pai(s)tab Udam silma Ibn Tufaili (euroopalikult: Abubaceri) *Elava Ärganu poja* tõlkega. Kui sellele kaasa arvata asjatundlikud kommentaarid ja lahtiseletamised, siis näeme enda ees aukartust äratavat tööd.

Kõnealust väljaannet silmas pidades ei saa Hajjami luule iseloomu ja tagamaade kohta Udami kommentaari(de)le midagi suurt lisada. Tekkida võiks pigem järgmine küsimus: milleks on vaja tänapäeva lugejal Umar Hajjami? Vastuse saaks ehk Haljand Udami tekstist “Iraani toimik” (Viker-

⁴Jan Kaus. Umar Hajjami lähedus ja kaugus. — Postimees, 2000, 22. apr.

kaar, 3/1995), kus on tsiteeritud türki kirjanikku Y. K. Karaosmanoglut: “Humanist Goethe sai inspiratsiooni inimloomuse sügavusest ja loodusest nagu kõik Lääne luuletajad ja mõtlejad. Pärsia kirjandus on nagu tuubapuu, mille juured on taevas, viljad, mis ripuvad tema okstel, pole söögiks, vaid armastamiseks.” Pärsia luuletaja “sissepoole pööratud pilk ei peatu ühelgi reaalsel asjal”.

Seega oleks Hajjami lugemine lihtsalt üks moodus oma tajumise värvavaid pisut rohkem lahti kangutada. Maailm, mis avaneb meile Hajjami taga, ümber ja kohal, võib lähemal uurimisel saada harjumatuks. Kaasaegne lugeja peab liginema erinevatele mõtetele, näiteks: Umar Hajjami näol on meil tegemist inimesega, kelle maailmapilt töötas sedastuste ja harjumuste varal, mida meil on äärmiselt kerge pidada mõttetuteks, kuna meil pole enamasti võimet sellesse maailmapilti siseneda, sellega identifitseeruda. Võimete puudumine aga ei tähenda võimaluste puudumist. Lugegem ainult, kuidas Udam seostab Hajjami luule põhilisi sümboteid (potissepp ja tema savi) piibli sümboolikaga või kuidas ta kõneleb sufismist kui igatsusest esmaseima olemuse ja kodu — igaviku järele.

Huvitav on uuesti avaldatud *Nelikvärsside* puhul Hajjami ja Udami, tõlkija ja tõlgitava suhe. Nagu juba mainitud, on Hajjami taustsüsteem ühe 20.–21. sajandi eestlase taustsüsteemist vägagi erinev. Hajjami juurest viivad jõujooned otse araabia kultuuri metatasandi, *qurʿān arabiyy* juurde. Koraani olemus aga avaldub Hajjamil sufistlikul moel. Sellest piisab, et näha tõlgitava maailma erinevust tõlkija maailmast. Aga ikkagi seisab eesti lugeja vahel mitte ainult pärsia keele, vaid ka Hajjami keele sein. Läbipaistev? Osa helisid summutav?

Isegi kui lugeja õpiks ära tadžiki keele, jääks talle siiski kättesaamatuks pärsia kultuuri (üks) metatekst: koraanist õhkuv maailm. On ju Udam tutvustanud nägemisviisi, mille kohaselt koraan — mida ei saa Hajjamiga seoses unustada — pole mõistetav, ainult tõlgendatav. On ka leitud, et koraani pole võimalik tõlkida: koraan ja keel, milles ta on ilmutunud, moodustavad ühtsuse. Samas ei pea Hajjami mõistmiseks teadma, mida tähistas tema tõlgenduses sõna “vein”. Hajjami pole raske lugeda — see on arvatavasti nii Hajjami kui ka Udami teene.

Raske on niisiis siinkirjutajal kokku võtta, milline on Haljand Udami tähtsus ja tähendus eesti kultuuri sees tegelikult. Ükskõik kui palju sellest ka kõnelda, jäävad sõnad tühjaks ja väheütlevaks. Haljand Udami kirjutised, tõlked ja mõtted kõnelevad enda eest ise.

TARMO KULMAR (sünd. 1950), *dr. theol.*, Tartu Ülikooli usuteaduskonna võrdleva usuteaduse professor.